

Pécsi-Pollner Katalin: Mindennapi élet a táborban

Kamasz koromban úgy képzeltem, Auschwitzban mindig teljesen sötét volt - és ez azért nem tűnt furcsának, mert úgy éreztem, „Auschwitz”, vagyis a koncentrációs tábor a pokol szimbóluma. Ott már nem volt élet – így nem is faggattam apámat és nagymamámat, hogy mi mindent történt velük a lágerban; és pláne nem jutott volna eszembe olyan kérdés, hogy miképpen teltek az „átlagos” napjaik. Évtizedekkel később rá kellett döbennem, hogy nem csak egy gyerek fantáziája működik így. *Jean-Francois Lyotard*, francia filozófus számára is „fekete lyuk” Auschwitz: „Földön kívüli hely” – ezért olyan nehéz a Soáról írni. Az emberiség határait megszabja, ugyanakkor megsemmisítésével is fenyeget. Ezzel a példával érzékelteti Lyotard a felidézés reménytelenségét: képzeljünk el egy földrengést, amely nemcsak az embereket pusztította el, hanem a rombolás mértékének a felmérésére szolgáló eszközöket is. *„Az a csend, amely az 'Auschwitz volt a megsemmisítő tábor' kifejezést körülveszi, ... jelzi, hogy valami kimondhatatlan maradt, amit ki kell mondani, valami, ami nincsen meghatározva...”*ⁱ

Most, amikor a tábori „életről” szeretnék valamiképpen mégis csak képet adni, legkézenfekvőbbnek az látszik, hogy a túlélők visszaemlékezéseihez forduljak. Az alábbi szövegek nem történészek szakmunkái tehát, hanem olyan „civiléké”, akik fontosnak tartották életük egy pontján, hogy elmondják, leírják ami velük és sorstársaikkal történt. Helyettük a „tanúskodást” ilyen hitelesen senki más nem tehetné volna meg. Az itt következő szövegek, miként íróik is, különbözőek.

Bruno Bettelheim került legkorábban lágerba: 1938-39-ben a politikai foglyok számára létrehozott két legnagyobb koncentrációs táborban, Buchanwaldban és Dachauban töltött közel egy évet.

Primo Levi mint zsidót deportálták Olaszországból Auschwitzba, 1944 tavaszán, és 11 hónapot töltött ott, a Vörös Hadsereg megérkezéséig. Bettelheim lévén politikai fogoly, Primo Levi pedig vegyész végzettségének köszönhetően, a Buna laboratórium dolgozójaként némileg privilegizált volt a lágervilág átlagához képest, így megtehették, hogy ép tudatukat és túlélőképességüket azzal tartásák fent, hogy megfigyeléseket tettek rabtársaik viselkedéséről. Bettelheim később, az Egyesült Államokban neves gyerekpszichológus lett, itthon is elsősorban a gyereknevelésről szóló szakkönyvek népszerű szerzőjeként ismert. Az egyéni és tömegviselkedésről tett, tábori megfigyelései alapján írt esszéi „*A végső határ*” című

kötetben, az Európa Kiadónál jelentek meg először magyarul, 1990-ben. Primo Levi a felszabadulás után visszatért Milanóba, és vegyészként dolgozott továbbra is, de világhírét az *Ember ez?* és az *Akik odavesztek és akik nem* című esszéinek köszönhetette. Nemcsak az közös Bettelheimben és Leviben, hogy mindketten nagy megfigyelők voltak, hanem az is, hogy egyikük se tudott szabadulni az emlékek terhetől: mindketten öngyilkosok lettek.

Maga vetett véget életének *Tadeusz Borowski*, a *Kővilág* elbeszéléskötet lengyel szerzője is. Borowski se nem zsidó, se nem antifasiszta: egyszerűen azért került Auschwitzba, mert történetesen lengyelnek született. Borowski kiírta magából a lágertörténeteit, majd megölte magát, fiatalon, még 1951-ben. Amúgy ő nem az egyéni és csoportos viselkedés megfigyelője, mint az előbb említett szerzők, hanem vérbeli író, aki minimális eszközökkel, statikus képek felvillantásával tud feledhetetlen (nyomasztó) élményt teremteni olvasójának. Rövid írói életében sokan vádolták közönyösséggel, szívtelenséggel, cinizmussal - tény, hogy Borowskiban nincs szemernyi együttérzés se az áldozatok - mondhatni így is: a zsidók - iránt. Az is tény ugyanakkor, hogy a *Kővilág* pároldalas elbeszélései nélkül kevesebbet tudnánk a lágervilág (és a „világ”) törvényszerűségeiről. Borowskitól itt egy olyan írás részleteit olvashatják, amelyben magyar deportáltakról is esik szó; jobban mondva távolról látjuk őket, a zsidókhöz képest privilegizált lengyel fogoly közönyös tekintetén keresztül.

A világirodalmi kvartett negyedik tagja *Jorge Semprun*, spanyol-francia író, *A nagy utazás* legendás szerzője. A hatvanas évek végétől kezdve egy egész generáció szocializálódott a bátor, antifasiszta, szabadságpárti fiatalember eszméin – mi lányok, egy kis forradalmi romantika után vágyakozva, mind szerelmesek is voltunk a huszonéves ellenálló főhősbe, az író és földalatti harcos Semprun alteregójába. 1980-ra Semprun szakított kommunista ideáljaival, és újraírta, már kritikusabban a buchenwaldi életet, és az ellenállás természetrajzát bemutató, *A nagy utazást*. A *De szép vasárnap!*-ban kevesebb a romantikus hősiesség, és több a keserűség – az irodalom mindenképpen nyert vele. Ebből a regényből mutatunk be egy olyan részletet, amely megint csak magyar zsidókat láttat – ugyan már közelebbről, de ezúttal is kívülről nézve. Semprun egyes szám első személyben beszélő főhőse politikai fogoly, a tábori ellenállási hálózat prominens tagja, aki ha nem is ellenségesen, de ellenszenvvel figyeli a lengyel táborokból érkezett, testi-lelki ronccsá vált zsidókat - köztük magyarokat. *Dina Wardi*ⁱⁱ olasz-izraeli pszichológus szerint a koncentrációs foglyok „áldozatokra” és „küzdőkre” oszthatók. Nyilvánvaló, hogy sem akkor, a buchenwaldi láger *Arbeitsstatistik*-irodájában dolgozó, a haláltól egyeseket megmenteni tudó,

tevékeny és reflektív értelmiségi fogoly, se később, a táborélményeit megíró Semprun nem mutat túl nagy megértést és együttérzést a „birkaként” viselkedő, áldozattá vált magyar zsidók iránt.ⁱⁱⁱ

Ötödik szövegünk némileg elüt az eddigiektől. Nemcsak azért, mert szerzője, Fahidi Éva magyar, és így belülről ábrázolja, hogyan éltek a magyar foglyok (is) a lágerban. Igen pozitív Fahidi Éva, a hajdani fogoly, és a mai memoáriró életfelfogása egyaránt; erős volt akkor is, ma is az életigenlése. Honnan jön, miből táplálkozik ez az életerő? Fahidi Éva nem politikai *Häftling*, hanem „csak” zsidó; nem „prominens”, hanem közönséges fogoly – vagyis racionálisan nézve, az „odaveszettekhez” kellene tartoznia: mégis megmenekül, és ép lélekkel kerül ki a pokolból. Dina Wardi kategóriáiban gondolkodva, Éva egyértelműen ellenálló, és nem „birka” – ezt olvashatjuk ki memoárjának minden sorából. A kis, mindennapi trükkök a fegyverei: a barátság, a szolidaritás, a nevetés, a szépségre nyitott szem – még a rettenetes tábori körülmények között is. Memoárja arról szól, hogy egy meleg, szerető zsidó családból való, debreceni fiatal lány hogyan élte túl – emberségét és életkedvét megőrizve - a koncentrációs tábor. Fahidi Éva tragédiáról is képes könnyed hangon, érzékletesen és humorral írni, miközben példát mutat emberi tartásból és pozitív életszemléletből egyaránt.

A holokausztról szóló női írásokban^{iv} egy sor olyan téma jelent meg, ami eddig nem tartozott bele a *kanonizált irodalmi témák* sorába: a testi-lelki kiszolgáltatottság, az erőszaktól való rettegés motívumai mellett a nők közötti összetartás és barátság narratívái is megszülettek. Nem tudom biztosan, hogy a nők között valóban erősebb volt-e a szolidaritás érzése, mint az önzésé – vagy inkább arról van-e szó, hogy a nők szívesebben emlékeznek vissza azokra az élményeikre, amelyek építették, és nem rombolták a személyiségüket. A férfi kánonban a nők *tehetetlen áldozatok*, vagy a régi zsidó világ emblematis maradványai. A női holokauszt-írásban azonban ezek a nők *főszereplővé* válnak, határozott karakterrel bírnak: kezükbe veszik a sorsukat, válaszolnak az elnyomásra, ellenállnak, küzdenek.

I. Bruno Bettelheim: A végső határ

Egyéni és tömegviselkedés szélsőséges helyzetekben (részletek)

Ha valaki meg akarja érteni a Gestapo céljait és módszereit, akkor helytelen szemlélet az egyéni sorsokra irányítani a figyelmet. A náci állam jól ismert ideológiája szerint az egyén mint olyan vagy nem létezett, vagy elhanyagolható volt. A koncentrációs tábor céljainak vizsgálata tehát nem emelheti ki az egyes terrorcselekményeket, hanem a foglyokkal való bánásmód kumulatív eredményeire kell irányulnia.

A Gestapo a táborok által többféle célt kívánt elérni. A szerző a következő különböző, ámbar természetében rokon Gestapo-célokat tudta azonosítani: *meg akarták törni a foglyok egyéniségét*, engedelmes masszává változtatni őket, amelyből sem egyéni, sem csoportos ellenállás nem törhetett ki; *rettegést akartak kelteni a lakosság többi részében*, a foglyokat túszként használták a lakosság féken tartása érdekében, ekképpen éreztették, hogy mi vár a náci uralom ellenzőire; *a Gestapo embereinek gyakorlóterepet szolgáltattak*, ahol megtanulták, hogyan kell megszabadulni minden emberi érzéstől és viselkedéstől, és hogyan kell a védtelen polgári lakosság ellenállását a lehető leghatékonyabban megtörni; *a Gestapo számára az egyúttal kísérleti laboratórium is volt*, ahol tanulmányozhatták a polgári ellenállás megtörésének hatékony módszereit, valamint hogy mennyi az a minimális étkeztetés, higiénia és orvosi ellátás, amely még életben tartja a foglyokat, sőt kemény munkára is képessé teszi őket, jóllehet a büntetéstől való félelem az egyetlen igazi serkentőerő, végül: mekkora teljesítmény, ha másra, mint nehéz fizikai munkára nem adnak időt, és ha a foglyokat elválasztják családjuktól.

Jelen tanulmányban adekvát módon próbálunk foglalkozni a fent említett Gestapo-célok legalábbis egy szempontjával: *a koncentrációs táborral mint olyan eszközzel, amely a foglyok átforgalmazásával hasznosabb polgárokat kívánt faragni a náci államnak.*

Az átforgalmazást azzal érték el, hogy külön erre a célra teremtett szélsőséges helyzeteknek tették ki a foglyokat. A körülmények aztán a lehető leggyorsabb és legteljesebb alkalmazkodásra kényszerítették őket. Ez az alkalmazkodás a privát, az egyéni és a tömegviselkedés érdekes típusait hozta létre.

A továbbiakban "privát" viselkedésnek nevezzük azt, amely nagyobb mértékben következett az egyén sajátos háttéréből és személyiségéből, mint azokból az élményekből, amelyeknek a Gestapo az illetőt kitette, jóllehet ezt a privát viselkedést döntően ezek az élmények váltották ki. "Egyéni" viselkedésnek nevezzük, amit a foglyok ugyan egymástól többé-kevésbé függetlenül alakítottak ki, s ami mégis egyértelműen a közös fogolyélmények eredménye volt. E viselkedésformák mintaegyüttese majdnem minden fogolynál hasonló volt, csupán csekély eltérések mutatkoztak az átlagtól -- ezek a fogoly sajátos háttéréből és személyiségéből következtek.

"Tömegviselkedésnek" nevezzük azokat a jelenségeket, amelyek *csak* foglyok csoportjainál léptek fel, amikor többé-kevésbé egységes tömegként tettek valamit. E három viselkedéstípus között voltak átfedések, éles megkülönböztetésük is nehéz, itt mégis tanácsosnak látszik a

fenti különbségtétel. Okfejtésünk főleg az egyéni és tömegviselkedésre korlátozódik, amint ezt a cím is jelzi. A privát viselkedésre csak egyetlen példát hozunk a következő lapokon.

Ha elemezzük a foglyok fejlődését a Gestapóval való első találkozásuktól kezdve egészen addig, amíg a tábori helyzethez valóalkalmazkodás gyakorlatilag befejeződött, különböző fokozatok ismerhetők fel. Az első ezek közül a *kezdeti sokkhoz* kapcsolódott: a törvénytelen bebörtönöztetés élményéhez. A második fokozatot a fogoly személyiségváltozásának lassú folyamata jellemezte. Ez lépésről lépésre, de folyamatosan valósult meg a *tábori helyzethez történő alkalmazkodás* formájában.

E folyamat során nehéz volt felismerni annak a hatását, ami napról napra történt. Pontosabb kirajzolódására két fogolycsoport összehasonlítása kínálkozott: az "új" foglyoké, ahol a folyamat éppen csak megkezdődött, és a "rég" foglyoké, ahol a folyamat már előrehaladt fázisába jutott. Az utolsó fokozat akkor következett be, amikor a *fogoly már alkalmazkodott a tábori élethez*. Ezt a végső fázist -- más vonások mellett -- a Gestapo iránti magatartás és a vele kapcsolatos értékelés határozott megváltozása jellemezte.

A privát viselkedés egy példája

(...)

Mivel a privát viselkedésre ez az egyetlen felhozott példa, néhány szót érdemes lenne arról is ejteni, miért és hogyan is alakult ki. A szerző korábban már tanulmányozta és ismerte az abnormális viselkedés bizonyos típusainak patológiás képét. A börtönben töltött első néhány nap és különösen a táborban töltött első napok során észrevette, hogy másképpen viselkedik, mint ahogy szokott. Először úgy okoskodott, hogy ezek a viselkedésbeli változások csak felszíni jelenségek, sajátságok helyzetének logikus eredményei. De hamarosan rájött, hogy személyiségének hasadása (egy olyanná, aki megfigyel, és egy olyanná, akivel a dolgok történnek) aligha nevezhető normálisnak: tipikus pszichopatológiai jelenséggel állt szemben. Feltette hát a kérdést: "Meg fogok örülni, vagy már meg is örültem?"

E sürgető kérdésre választ találni természetesen elsőrendűen fontos volt a számára. Mi több, a szerző látta, hogy fogolytársai nagyon furcsa módon viselkednek, jöllehet minden oka megvolt feltételezni, hogy bebörtönzésük előtt ők is normális emberek voltak. A társak egyszerre patológikus hazudozóknak mutatkoztak, képtelenek voltak érzelmi kitöréseik visszafogására, a düh vagy kétségbeesés megfékezésére, képtelenek az objektív értékítéletekre stb. Így egy másik kérdés is felvetődött: "Hogyan védekezzek az ellen, hogy olyan legyek, mint ők?"

Mindkét kérdés megválaszolása viszonylag egyszerű volt: rá kellett jönni, mi ment végbe bennük, és mi történt velem. Ha én sem változtam meg jobban, mint más normális ember, akkor a bennem és velem történtek az alkalmazkodás folyamatába illeszkednek, és nem az úrülség kezdetét jelentik. Így hát tanulmányozni kezdtem, hogy a foglyokban milyen változások mentek végbe már addig és milyenek akkor, a megfigyelés idején. Eközben hirtelen rájöttem, hogy egyben a második problémára is megoldást találtam. Azzal, hogy szabad időmben érdekes kérdésekkel foglalkoztam, hogy rabtársaimmal határozott szándékkal beszélgettem, hogy a semmi tudati összpontosítást nem kívánó, kimerítő munkával töltött végtelen órák sorát a tapasztaltak átgondolásával töltöttem, konstruktív módon sikerült agyonütnöm az időt. Ez az elfoglaltság eleinte főleg azért látszott előnyösnek, mert egy időre elfeledtette velem, hogy a táborban vagyok. Amint telt az idő, önbecsülésem fokozódása, vagyis hogy a Gestapo erőfeszítései ellenére képes voltam értelmes munkát folytatni, még fontosabbnak bizonyult, mint maga a foglalatosság.

Lehetetlen volt jegyzeteket készíteni, nem volt rá idő, nem volt hely elrakni, sem mód kijuttatni azokat a táborból. E nehézségeket egyetlen módon lehetett leküzdeni, ha az ember

teljes erőfeszítéssel megpróbált emlékezni a történetekre. A szerzőt e tevékenységben gátolta az emlékezőtehetségét rontó nagyfokú alultápláltság, olyannyira, hogy kételyei támadtak, hogy összegyűjtött és tanulmányozott anyagára fog-e emlékezni egyáltalán. Megpróbált a jellegzetes és kiemelkedő jelenségekre összpontosítani, tapasztalatait újra meg újra elismételte magában -- erre bőven volt idő, amit amúgy is agyon kellett ütni valahogy --, munka közben pedig szokásává vált, hogy végigpergesse az összes visszaidézhető megfigyelést, s ezáltal még jobban bevésse azokat az emlékezetébe. Ez a módszer bevált, mivel a tábor és Németország elhagyása után, egészségi állapota megjavulásakor sok, elfelejtettnek hitt anyag visszaidéződött az emlékezetébe.

A foglyok szívesen beszéltek magukról. Már az a tény, hogy valaki érdeklődött irántuk és problémáik iránt, növelte önbecsülésüket. Munka közben nem volt szabad beszélgetni, de mivel szinte minden tilos és szigorúan büntetendő volt, és mivel az örök önkényessége miatt a szabályokat betartó foglyok semmivel sem jártak jobban, mint az engedetlenek, meg is szegtek minden szabályt, ha volt rá esély, hogy megússzák. Minden foglynak gondot okozott, hogyan vészelen át tizenkét-tizenhét, ostoba feladatokkal töltendő órát. Az egyik mód a beszélgetés volt, ha az örök nem akadályozták meg. A hajnali és alkonyati szürkület órái idején az örök nem láthatták, hogy beszélnek-e a foglyok vagy sem. Ez legalább napi kétórányi beszélgetést jelentett a munkaidőből. A rövid ebédidőben és éjszaka a barakkokban is szabad volt beszélgetni. Jóllehet az éjszaka nagy részét alvással kellett tölteni, egy-egy szabad óra azért akadt a beszélgetésre. (...)

Az eredeti traumatizálás

A bemutatás során el lehet különíteni két fázist: az első pszichológiai sokkot, amikor a foglyokat polgári jogaiktól megfosztva törvénytelenül börtönbe zárták, majd a kínzások első szándékos és szélsőséges megnyilatkozásainak a sokkját. E két sokk külön elemezhető. A szerző -- miként a legfőbb fogoly -- maga is több napot a rendőrség által ellenőrzött, közönséges börtönben töltött. E fogság idején a foglyoknak szándékos bántalmazásban nem volt még részük. Radikális változást jelentett azonban, amikor a foglyokat a táborba szállítás céljából átadták a Gestapónak. Amint a rendőrség foglyaiból a Gestapo foglyaivá váltak, a legkomiszabb fizikai bántalmazásban részesültek. Így a táborba szállítás és az ottani "fogadtatás" gyakran az első megkínóztatás volt, amit a fogoly élete során elszenvedett, fizikailag és lelkileg a legrosszabb, amiben a foglyok többségének valaha is része volt. Ezekről az első kínzásokról mondták odabent, hogy a Gestapo a táborba érkező foglyok "köszöntésének" szánja őket.

Ahogy a foglyok bebörtönöztetésre reagáltak, az két kategória alapján vizsgálható: társadalmi-gazdasági hovatartozásuk és politikai tájékozottságuk szerint. E két kategória nyilvánvalóan átfedi egymást, csupán a tények bemutatásakor választandó külön. A foglyok reakcióinak másik fontos meghatározója, hogy voltak-e korábban börtönben bűncselekmény vagy politikai tevékenység miatt.

Azok a foglyok, akik már voltak börtönben, vagy akik politikai tevékenységük miatt számítottak a bebörtönöztetésre, tiltakoztak ugyan sorsuk ellen, de valamiképpen el is fogadták, mert az következett csak be, amire számítottak. Az ilyen típusú személy számára a bebörtönöztetés kezdeti sokkja, néha érzett ilyet egyáltalán, a saját önbecsülését illető változásban fejeződött ki.

A korábbi bűnözők önbecsülése, akárcsak a politikailag képzett foglyoké, eleinte többnyire inkább növekedett. Persze aggódtak a saját jövőjük, a családjuk és a barátaik miatt. De ezt a jogos aggodalmat leszámítva, a bebörtönöztetés pusztán ténye nem rázta meg őket túlságosan.

A börtönviselt *bűnösök* nyíltan kimutatták kaján örömüket afölött, hogy egyazon szintre kerültek vezető üzletemberekkel és politikusokkal, ügyészekkel és bírakkal, hiszen olyanok is akadtak köztük, akik közreműködtek korábbi börtönbe juttatásukban. A bosszúvágy és az egykor föléjük rendeltékkel szembeni egyenrangúság érzése jelentősen megnövelte önnön fontosságuk tudatát.

A *politikailag képzett foglyok* önbecsülését pedig az fokozta, hogy a Gestapo személy szerint elég fontosnak találta őket ahhoz, hogy bosszút álljon rajtuk. A különböző pártok tagjai különböző fajta racionalizációra alapozták ezt az ego-építést. A radikális-balos csoportok tagjai például börtönbe jutásuk tényében annak jelét látták, mennyire veszélyes volt korábbi tevékenységük a nácikra nézve.

A fő társadalmi-gazdasági osztályok közül az alacsonyabb osztályokat csak az egykori bűnözők és a politikailag képzett foglyok képviselték. Nem tudunk képet alkotni arról, hogy az alsóbb osztályok nem bűnöző és apolitikus tagjai hogyan reagáltak volna a történetekre e tekintetben, legfeljebb találgatni vagy feltételezni lehet.

A *politika iránt nem érdeklődő, középosztálybeli foglyok* (akikből egyébként elég kevés volt a koncentrációs táborokban) viselték a legnehezebben a kezdeti sokkot. Nagy többségük teljesen képtelen volt megérteni, mi történt velük. Abba kapaszkodtak, ami addig önbecsülést adott nekik. Újra meg újra biztosították a Gestapo tagjait, hogy ők sohasem ellenezték a náciizmust. Viselkedésük világosan példát a dilemmát, amellyel a politikailag képzetlen német középosztálybelieknek számolniuk kellett, amikor szembesültek a nemzetiszocializmus jelentésével. Nem volt következetes filozófiájuk, amely emberi integritásukat megvédelmezhetné volna, amely erőt adott volna nekik a szembesüléshez. Engedelmeskedtek az uralkodó osztályok által kreált törvénynek, és sohasem firtatták, hogy mi az értelme. Most pedig ez a törvény -- vagy legalábbis végrehajtó szerv -- ellenük, a leghűségesebb támogatók ellen fordult.

Még ekkor sem mertek szembeszegülni az uralkodó csoporttal, jóllehet az efféle ellenállás növelhette volna önbecsülésüket. Képtelenek voltak a törvény és a rendőrség bölcsességében kételkedni, így a Gestapo viselkedését is igazságosnak fogadták el. Az üldöztetés, minthogy a hatóságok foganatosították, önmagában véve nem lehetett jogtalan, csak az volt a rossz, hogy éppen őket sújtotta. E sajátos dilemmából az egyetlen kiút az a meggyőződés volt, hogy nyilván "tévedés" történt. Ezek nem tágtottak ettől a hitüktől, noha nemcsak a legtöbb fogolytársuk, de még a Gestapo is kigúnyolta őket érte.

Bár az örök -- saját felsőbbrendűségi tudatuk érdekében -- kinevették ezeket a középosztálybeli, apolitikus foglyokat, ez nem ment nekik minden szorongás nélkül. Rájöttek ugyanis, hogy maguk is hasonló társadalmi-gazdasági réteghez tartoznak. <FAz SS legtöbb katonája nem hivatásos tisztje nagyon fiatal volt (tizenhét--húsz év között) -- parasztok, boltosok és kishivatalnokok fiai.> A hivatalos német belpolitika a legalitás hangsúlyozásával valószínűleg azoknak a középosztálybeli náci híveknek a szorongásait kívánta eloszlatni, akik úgy érezték, hogy illegális cselekmények megrendítenék létük alapjait. A törvényesség bohózatát az tetőzte be, hogy a tábor foglyainak alá kellett írniuk egy iratot, mely szerint börtönbüntetésükbe beleegyeznek, és messzemenően elégedettek a velük való bánásmóddal. A Gestapo szemében ez nem volt bohóckodás, ők nagy fontosságot tulajdonítottak az effajta dokumentumoknak, mint amelyek bizonyítják, hogy minden szabályosan és jogszerűen történt. Az SS például megölhette a foglyokat, de nem lophatott tőlük; ehelyett eladatták a foglyokkal az ingóságait, s azután "odaajándékoztatták" a pénzt valamely Gestapo-alakulatnak.

A középosztálybeli foglyok vágya az volt, hogy státusukat valamilyen módon elismerjék. Számukra a legnagyobb sérelmet az jelentette, ha "közönséges bűnözőkként" kezelték őket.

De egy idő után mindenképpen föl kellett fogniuk valóságos helyzetüket, és ekkor integritásuk mintha szétesett volna. A börtönben és a táborba szállítás során elkövetett számos öngyilkosság túlnyomórészt e csoport tagjaira korlátozódott. Később megint csak ennek a csoportnak a tagjai viselkedtek a leginkább antiszociális módon: meglópták fogolytársaikat, néhányuk Gestapo-besúgóvá vált. Elvesztették a középosztályra jellemző vonásaikat, illemérzéküket és önbecsülésüket, gyámoltalanok lettek, autonóm személyiségük dezintegrálódott. Úgy látszott, többé nem képesek saját életvitel kialakítására, inkább a más fogolycsoportok által kialakított formákat követték. (...)

A legtöbb -- de alighanem az összes fogoly -- a letartóztatás kezdeti sokkja ellen úgy védekezett, hogy megrendült önbecsülésének támaszt keresett, és ehhez megpróbálta a saját erőit mozgósítani. Ez azoknak a csoportoknak sikerült, akiknek a múltjában megvolt az alap a veszélyeztetett én eme védőbástyájához. Az alsóbb osztályok tagjainak bizonyos megelégedésre szolgált, hogy a foglyok között megszűnt minden osztálykülönbség. A politikai foglyok politikusi fontosságuk újabb bizonyítékát látták a bebörtönöztetés tényében. A felsőbb osztályok tagjainak módja volt némi vezérkedésre a középosztálybeli foglyok között. A "felkent" családok tagjai minden más börtönlakóval szemben annyira felsőbbrendűnek érezték magukat, mintha csak kint lennének. Ráadásul a kezdetik sok enyhíteni látszott a büntület különféle fajtáit: a politikai inaktivitásból, eredménytelenségből fakadót, vagy a csúnya viselkedésből, a barátokra és rokonokra szórt igazságtalan rágalomból származót.

Miután több napot töltöttek a börtönben, a foglyokat a táborba szállították. A szállítás során mindvégig különböző fajta kínzásoknak voltak kitéve. Sok függött a fogolycsoportot őrző SS-katona egyéni fantáziájától. Mégis egy bizonyos rendszer hamarosan körvonalazódott. A testi büntetés (botozás, rugdalás, pofozás, lött és bajonettel szúrt sebek ejtése) olyan tortúrákkal váltakozott, amelyeknek nyilvánvaló célja a teljes kimerítés volt. Például a foglyoknak órákig kellett vakító fénybe nézniük, térdelniük stb. Időnként megöltek egy foglyot; senki sem ápolhatta saját vagy mások sebéit.

Az említett kínzások mellett az őrk megpróbálták rákényszeríteni a foglyokat, hogy üssék egymást, és hogy legintimebb értékeiket beszennyezzék. Például a foglyoknak káromolniuk kellett Istenüket, magukat szennyes cselekedetekkel, feleségüket pedig bujasággal és prostitúcióval kellett vádolniuk. Órákat töltöttek ezzel, és időről időre megismételték az egészet. Megbízható jelentések szerint ez a "szoktatás" tizenkét óránál sohasem volt rövidebb, és gyakran huszonnégy órán át tartott. Ha a táborba hozott foglyok létszáma túlságosan nagy volt ahhoz, hogy erre az úton sor kerüljön, vagy ha közeli helyekről jöttek, ez a ceremónia a táborban töltött első napon ment végbe.

A kínzások célja az volt, hogy a foglyok ellenállását megtörjék, az őrköt pedig biztosítsák afelől, hogy ők valóban felsőbbrendűek, mint a foglyok. Abból a tényből is látható ez, hogy minél hosszabbak voltak a kínzások, annál inkább enyhült a kegyetlenségük. Az őrk idővel lecsillapultak, a vége felé már beszélgettek is a foglyokkal. Amint új őr vette át a szolgálatot, új terrorcselekedetekkel kezdte, ezek azonban nem voltak olyan kegyetlenek, mint a kezdet kezdetén, az új őr hamarabb fel is engedett, mint az elődje. Néha olyan foglyokat hoztak vissza az újakkal együtt, akik már voltak táborban. Ezeket a régi foglyokat nem kínozták meg, ha bizonyítani tudták, hogy ők már voltak táborban. Hogy ezeknek a kínzásoknak megvolt a tervezett időrendje, az abból is látható, hogy a szerző táborba szállításakor tizenkét óra eltelté után -- melynek során több fogoly meghalt, mások megsebesültek a kínzások alatt -- parancs jött: "Abbahagyni a foglyok bántalmazását!" -- s e perctől nagyjából békén hagyták őket a táborba érkezésükig, amikor az őrk egy másik csoportja vette át a szállítmányt, és újakezdte bántalmazásukat.

Nehéz biztos képet alkotni róla, hogy mi ment végbe a foglyokban e bánásmód során. A legtöbben annyira kimerültek, hogy csak részben észlelték a történeteket. A foglyok általában emlékeztek a részletekre, nem is bánták, ha beszélni kellett róluk, de arról nem szerettek nyilatkozni, hogy mit éreztek és gondoltak a kínzások során. Az a néhány ember, aki hajlandó volt információt szolgáltatni, ködös általánosságokat mondott, amelyek azt a tényt próbálták bonyolult racionalizálással igazolni, hogy az önbecsülésüket sértő módon bántak velük, és ők meg sem próbáltak ellenszegülni. Azt a néhányat közülük, akik megpróbáltak ellenszegülni, nem lehetett megkérdezni -- azok halottak voltak.

A szerző élénken vissza tudja idézni a teljes elcsigázottság állapotát, amibe az utazás első részében kapott szuronysebe és a fejére mért kemény ülés miatt került. Mindkét sebesülés jelentős vérvesztéssel és szédüléssel járt. Ennek ellenére világosan fel tudja idézni az utazás alatti gondolatait és érzelmeit. Egész idő alatt azon gondolkozott, hogy ember kibírhat-e ennyit úgy, hogy nem követ el öngyilkosságot, és nem örül bele. Meg azon, hogy az örök valóban úgy kínozzák-e a foglyokat, ahogy a koncentrációs táborokról szóló könyvekben írják, hogy vajon az SS merő együgyűségből élvezi, ha önmaguk előtti bemocskolásra kényszeríti a foglyok ellenállását megtörni. Észrevette, hogy az örök nem sok képzelőerőről tesznek tanúságot a kínzásokban, hogy szadizmusuk fantáziátlan. Meglehetősen mulattatta az az ismételt kijelentés, hogy az örök nem lövik le a foglyokat, hanem agyonverik őket mert egy golyó hat pfennigbe kerül, a foglyok pedig annyit sem érnek. Az a gondolat, hogy ezek az emberek -- legtöbbször korábban befolyásos személy -- ennyire fikarcnyit sem érnek, láthatóan nagy hatással volt az örökre. (...)

A szerzőnek nincs kétsége afelől, hogy azért volt képes átvészelni a táborba szállítását és mindazt, ami ezután következett, mert rögtön a kezdet kezdetén meggyőzte magát, hogy ezek a szörnyű és megalázó élmények nem mint szubjektummal, hanem csak mint objektummal történnek vele. E magatartásforma fontosságát megerősítették a többi fogoly kijelentései, bár egyikük sem jutott el annak határozott állításáig, hogy ezt a magatartástípust már a táborba szállítás idején világosan kialakította volna. Rendszerint az általánosságok köntösében fogalmazták meg ezeket az érzelmeket, például így: "A fő feladat életben maradni és ugyanolyannak maradni" -- de nem magyarázták meg, mit értenek az "ugyanolyan" alatt. A további megjegyzésekből derült ki, hogy amit nagyjából változatlanul akart egy-egy személy megőrizni, az a magatartása és az értékrendszere volt. A nagy utazás során a szerző minden gondolata és érzelme módfelett távolságtartó volt. Mintha csak ügyelte volna a történeteket, amelyekhez neki magának csak halványan volt köze. Később megtudta, hogy sok fogoly alakította ki magában ugyanezt a distanciát; mintha nem is érintette volna, ami történik vele. Ez a távolságtartás furcsán keveredett a meggyőződéssel, hogy "ez nem lehet igaz, ilyen dolgok nincsenek", Nemcsak az út során, hanem végig a táborban, a foglyoknak meg kellett győzniük magukat, hogy mindez valóság, nemcsak rémálom. Ez sohasem sikerült teljesen. (...)

II .Primo Levi: Akik odavesztek és akik megmenekültek (részletek)

Ez az, amit a lágerélet kettősségének neveztem és fogok nevezni. Ilyen borzalmas körülmények közt, a földre taposva éltek akkoriban sokan, de viszonylag rövid ideig; ezért esetleg föl is merülhet a kérdés, hogy érdemes-e, helyes-e megörökíteni ezt a kivételes emberi állapotot.

Azt hiszem, igen. Meg vagyok róla győződve, hogy semmilyen emberi tapasztalat nem értelmetlen, nem méltatlan a vizsgálódásra, sőt hogy mélységes - ha nem is mindig pozitív - tanulságok vonhatók le ebből a különös világberendezésből, amelyről szó van. Úgy szeretném a lágert bemutatni, hogy derüljön ki belőle, micsoda gigantikus biológiai és társadalmi tapasztalata volt ez az emberiségnek.

Szögesdrót mögé zárják embereket ezreit, korra, helyzetre, nyelvre, kultúrára és szokásokra való tekintet nélkül, és alávetik őket egy általánosan érvényes, ellenőrizhető, a legminimálisabb igényt sem kielégítő, állandó életrendnek: a lehető legszigorúbbnak, amit kísérletező elme csak kiagyalhatott annak megállapítására, hogy melyek a veszélyes és melyek a felvett elemek az életéért küzdő állat-ember viselkedésében.

Nem hiszek a legkézenfekvőbb és legegyszerűbb következtetésnek, hogy az ember alapvetően olyan kegyetlen, önző és ostoba volna, mint ahogy a civilizációs felépítmény hiányában viselkedik, tehát hogy a Häftling nem egyéb, mint gátlások nélküli ember. Inkább azt gondolom, hogy ebből csupán arra lehet következtetni, hogy a kínzó szükség és fizikai megpróbáltatások hatására a társadalmi normák és beidegződések eltompulnak.

Figyelemre méltónak találom viszont a következő tény: az embereknek két kategóriája különül el élesen: a megmenekülteké és az odaveszetteké. Más ellentétpárok (például a jók és a rosszak, a bölcsék és az ostobák, a gyávák és a bátrak, a szerencsétlenek és a szerencsések) sokkal kevésbé körvonalazhatóak, kevésbé látszanak eleve megjelölve, s mindenekelőtt sok bonyolult fokozatot engednek meg.

A mindennapi életben sokkal kevésbé egyértelmű ez a felosztás, ott ugyanis nem gyakran esik meg, hogy valaki elvész, mert normális esetben az ember nincs egyedül, felemelkedésében és lesüllyedésében társai sorsában osztozik; ezért kivételes, hogy valaki határtalanul hatalmasá váljék, vagy hogy bukások sorozatán át romlásba dőljön. Ezenkívül általában mindenkinek vannak olyan lelki, fizikai és anyagi tartalékai, hogy a kudarc, a teljes csőd kisebb valószínűséggel is következik be. Tegyük még hozzá, hogy érezhetően tompító hatása van a folyamatra a törvények és az erkölcsi érzéknek is, amely pedig belső törvény; annál kulturáltabbnak tekintendő egy ország, minél bölcsőbbek és hatásosabbak azok a törvényei, amelyek megakadályozzák a nyomorultnak, hogy túlságosan nyomorult legyen, a hatalmasnak pedig, hogy túlságosan hatalmas legyen.

A lágerben azonban másként áll a helyzet: itt elkeseredett harc folyik az életben maradásért, mert mindenki kétségbeesetten, irgalmatlanul egyedül van. Ha egy Null Achtzehn megtántorodik, senki sem fogja neki a kezét nyújtani, hamarabb akad, aki kilöki a sorból, mert senkinek sem érdeke, hogy egy "muzulmán" több vonszolja magát nap nap után a munkába; és ha valaki a kétségbeesett türelem és ravaszság csodájaképpen kieszel egy új módszert, amellyel kibújhat a legkeményebb munka alól, egy új fortélyt, amellyel pár gramm kenyert szerezhet, megpróbálja titokban tartani, hogyan csinálta, s ezért tisztelni és becsülni fogják, ő pedig kizárólagos hasznot fog belőle húzni; megerősödik általa, amiért tartani fognak tőle, s akitől tartanak, annak ipso facto esélye van az életben maradásra.

A történelemben és az életben időnként az a kegyetlen törvény érvényesül, mely szerint "akinek van, annak adatik, akinek nincs, attól elvesznek". A lágerben, ahol egyedül van az

ember, és ahol tiszta formában nyilvánul meg a létért való küzdelem, nyíltan az egyenlőtlenség mindenki által elfogadott törvénye érvényesül. Az élelmes, ravasz és erős foglyokkal maguk a kápók is szívesen érintkeznek, sőt barátkoznak, mert később még hasznát láthatják. De a muzulmánokhoz, az emberroncokhoz szólni sem érdemes, előre tudni lehet, hogy csak panaszkodnának, és arról beszélnének, hogy mit ettek otthon. Barátságot kötni meg végképp nem érdemes velük, mert a táborban nincsenek befolyásos ismerőseik, nem jutnak pluszélelemhez, nem a jobb osztagokban dolgoznak, és semmi titkos módszerük nincs az előnyszerzésre. S végül köztudomású, hogy átmenetileg vannak itt, pár hét múlva csak egy marék hamu meg egy anyakönyvi bejegyzés marad belőlük valamelyik közeli táborban. S bár a magunkfajta senkik megszámlálhatatlan tömegébe olvadva sodródhatnak ide-oda, mégis sötét, gyötrelmes belső magányban járják útjukat, s magányosan is halnak meg vagy tűnnek el, nyomot sem hagynak senki emlékezetében.

Ennek a kegyetlen természetes kiválasztódási folyamatnak az eredménye a lágerek statisztikáiból kiolvasható. Auschwitzban 1944-ben a régi zsidó foglyok (a többiekéről most nem beszélek, mert nekik mások voltak a körülményeik), a "kleine Nummer", a százötvenezer alatti kis számok közül pár százan maradtak életben; közönséges Häftling, aki a közönséges osztagokban vegetált és a rendes adag ételt kapta, *egy sem* volt köztük. Csak az orvosok, a szabók, a cipészek, a zenészek, a szakácsok, a fiatal és mutatós homoszexuálisok és egyes tábori előjárók barátai vagy földijei maradtak meg, ezenkívül a kirívóan kegyetlen, életerős és embertelen egyének, akik (a sátáni emberismerettel rendelkező SS-parancsnokság jóvoltából) kápók, barakkfelügyelők és egyéb megbízottak lettek, s végül azok, akik bár különösebb funkciót nem tölthettek be, de voltak olyan ravaszak és erőszakosak, hogy az anyagi előnyök és a tekintély mellé megszerezték a tábor vezetőségének elnéző jóindulatát és megbecsülését is. Aki nem tud Organisator, Kombinator, Prominent lenni (micsoda kegyetlen ékesszólása a kifejezéseknek!), hamar muzulmánna süllyed. Az életben van harmadik út, sőt az a normális, de a koncentrációs táborban nincs.

Meghalni a legegyszerűbb dolog: elég, ha az ember minden parancsot végrehajt, csak annyit eszik, amennyit kap, és betartja a munka- és lágerfegyelmet. A tapasztalat azt mutatja, hogy ilyen módon csak kivételes esetben lehet három hónapnál tovább életben maradni. A gázkamrába jutott muzulmánok története egy és ugyanaz, jobban mondva nincs is történetük: végigmentek a lejtőn, le a legaljáig természetesen, ahogy a tengerbe torkolló patakok. Élhetetlenségük, a balsors vagy valamely banális szerencsétlenség folytán már a táborba érkezésükkor alulra kerültek, mielőtt egyáltalán alkalmazkodhattak volna; időt vesztek, mert csak akkor kezdtek el németül tanulni, és akkor próbáltak meg tájékozódni a törvények és tiltások pokoli összevisszaságában, amikor már oszlásnak indult a testük, és semmi sem menthette meg őket a szelektálástól vagy a halálos leromlástól. Az életük rövid, de a számuk végtelen; ők: a Muselmänner, az odaveszettek, a tábor zöme; ők, az állandóan megújuló és mindig ugyanazon nem-emberek névtelen tömege, amely némán menetel és robotol, amelyből már kihunyt az isteni szikra, s amely már túlságosan kiüresedett ahhoz, hogy igazán szenvedjen. Nem is tudom, élőnek nevezzem-e ezeket a nyomorultakat; nem is tudom, halálnak nevezzem-e a halálukat, amelytől már nem is félnek, mert olyan kimerültek, hogy föl se fogják.

Ők népesítik be az emlékezetemet az arctalan jelenlétükkel; ha korunk minden szörnyűségét egyetlen képbe kellene sűrítennem, ezt az ismerős képet választanám: egy lehajtott fejű, beesett mellű sovány ember, akinek arcán vagy szemében gondolatnak nyomát sem látni.

Az odaveszetteknek tehát nincs történetük, egyetlen széles úton menetelnek a halálba; a megmenekülésnek viszont sok göröngyös és kiszámíthatatlan útja van.

III. Tadeusz Borowski: És emberek vonultak mindkét úton...

(részletek)

Mindenekelőtt a kórházbarakkok mögött húzódó réten egy futballpályát építettünk. A pálya "kitűnő" helyen feküdt: balra a cigányláger kóborló gyermekhadával, örökösen vécén ülő asszonyaival, takaros kis szanitéclányaival, hátul drótkerítés, azon túl a rámpa, és a nap minden szakában vagonokkal tel széles sínpárok, a rámpa mögött pedig a női láger. Csudákat női láger. Így soha nem mondták. FKL és kész. A pályától jobbra emelkedtek a krematóriumok, az egyik a rámpa mögött, az FKL szomszédságában, a másik közelébb, közvetlenül a drótkerítés mellett. Masszív, komoly alapokon nyugvó épületek. A krematórium mögött kis erdő, rajta keresztül vezetett az út a fehér házikóhoz.

Tavasszal készítettük elő a pályát, de közben virágokat ültettünk az ablakok alá, apróra zúzott téglából vörös utakat húztunk a blokkok körül. Spenótot, salátát, napraforgót meg fokhagymát vetettünk. A futballpálya mellől kivágott gyeptéglákból pázsitot raktunk össze. A mosdóból hordtuk rá a vizet, hordóval.

Amire a virágok felcseperedtek, elkészült a futballpálya.

Aztán a virágok már egyedül növekedtek, a betegek is egyedül feküdtek az ágyban, mi pedig futballoztunk. Esténként, vacsoraosztás után, aki akart, kijött a pályára, és rúgta a labdát. Mások a drótkerítéshez álltak, s a rámpa teljes hosszában folyt a disputa az FKL-el.

Egyszer a kapuban álltam. Vasárnap volt, szanitécek és járóbetegek hada vette körül a pályát, középütt ketten rohantak a labda után. A kapuban álltam, háttal a rámpának. A labda kirepült, egészen a drótkerítésig gurult. Ahogy fölemeltem, tekintetem a rámpára tévedt.

A rámpára épp befutott egy vonat. A tehervagonokból emberek szálltak ki, s megindultak az erdő felé. Távolról csak színes ruhafoltokat láttam. A nők, úgy látszik, már nyári ruhába bújtak, először ebben az évben. A férfiak levetették a zakójukat, a fehér ingek sziporkáztak a napfényben. A menet lassan haladt előre, egyre újabb emberek csatlakoztak hozzájuk a vagonokból. Aztán megálltak. Leültek a fűre, s minket néztek. Megfordultam, a labdát a pályára rúgtam. Lábról lábra járt, majd nagy ívben visszatért a kapuba. Szögletre ütöttem. Kigurult a fűre. Érte mentem. Ahogy fölegyenesedtem, a megdöbbenéstől a földbe gyökerezett a lábam: a rámpa üres volt. Egy ember sem maradt a tarka nyári tömegből. A vagonok elgördültek. Ismét látni lehetett az FKL blokkjait. A drótkerítés mellett ismét ott álltak a szanitécek s átkiabálgattak a lányoknak, akik a rámpa túlsó oldaláról válaszolgattak. Visszavitettem a labdát, és szögletre gurítottam. Két szöglet között a hátam mögött elgázosítottak háromezer embert.

Aztán megindultak az emberek az erdőbe vezető mindkét úton: az egyik közvetlenül a rámpáról indult, a másik a kórházunk mögül. Mind a kettő a krematóriumba vezetett, de a szerencsések tovább mentek, egészen a szaunáig, amely nemcsak fürdőt, tetvetlenítést, fodrászt és új olajfestékekkel megjelölt rongyokat jelentett számukra, hanem az életet is. Igaz, hogy koncentrációs táborban -- de az is élet.

Amikor reggel nekigyürköztem a padlófelmosásnak, emberek vonultak mindkét úton. Asszonyok, férfiak és gyerekek. Mindegyiküknél batyu.

Amikor asztalhoz ültem, hogy megegyem az otthoninál jobb ebédemet, emberek vonultak mindkét úton. A blokk napfényben úszott, szélesre tártunk minden ajtót és ablakot, a padlót fellocsoltuk, hogy ne legyen por. Délután csomagokat cipeltem a raktárból, még reggel érkeztek a tábori főpostáról. Az írók széthordta a leveleket. Az orvosok kötöztek, injekciót adtak és pungáltak. Csak úgy mellékesen jegyzem meg, hogy egyetlen injekciós tű volt az

egész blokkban. A langyos estét a blokk ajtajában ülve töltöttem, Pierre Loti *Mon frère Ive*-jét olvastam -- s emberek vonultak mindkét úton.

Éjszaka gyakran kimentem a blokk elé, a drótkerítés fölött csillogtak a lámpák. Az út sötétbe burkolózott, de határozottan hallottam az ezer és ezer távolodó hangot -- emberek vonultak mindét úton. Az erdőből láng csapott fel és megvilágította az eget, s a lánggal együtt emberi kiáltás tört fel az égre.

Az éjszaka sötétjébe meredtem, tompán, némán és mozdulatlanul. Testem remegett, háborgott. Nem voltam ura a testemnek, bár éreztem minden rezdülését. Nyugodt voltam, de a testem lázadozott.

Nem sokkal ezután a kórházból átmentem a lágérba. eseménydús napok következtek. Franciaországban partra szálltak a Szövetségesek. Az oroszok megindultak, hogy meg se álljanak Varsóig.

De nálunk éjjel-nappal emberekkel tömött vonatok várakoztak az állomáson. Kinyitották a vagonajtókat, és csakhamar emberek vonultak mindkét úton.

IV. Jorge Semprun: De szép vasárnap!

(részletek)

Több százan álltak az Arbeitsstistik barakkja mögötti kis téren. Szorosan egymás mellett álltak. Talán megszokásból, talán azért, hogy el ne essenek. Heteken át szorosan egymás mellett álltak a vagonokban is, amelyekben ideszállították őket a lengyelországi táborokból. (...) Csöndbe dermedten álltak az esőben, az alattomos nyirkosságban. Időnként olyasféle zaj ütötte meg a fülünket, mintha egy nyáj patái dobognának. Facipőjük kopogott a felázott, sáros-kavicsos földön. Karámba zárt nyáj zaja valamely piactéren vagy állatvásáron. Semmi más nem hallatszott, csak ez a dobogás.

Néztük őket, amint szorosan egymás mellett állnak a kitartóan szitáló esőben, s a látvány feltárta előttünk végtelen türelmüket, meg azt is, hogy beletörődtek mindenbe, hiszen az élet már felkészítette őket a katasztrófára. (...) Már semmit se kérdeztek, már nem firtatták, miért terelték őket össze, s mi a tervük velük. Akik még tudtak járni, egyik lábukat a másik elé helyezni, azokat kiterelték a karantén barakkja elé. Kínszenvedés volt számukra minden lépés, mintha valamennyi az utolsó lett volna. S aztán csak álltak, semmit sem kérdeztek, egymás közt sem suttogtak, vártak. Felállították őket, szorosan egymás mellé, mintha cementzsákok, farönkök vagy kövek volnának. Hat sor, minden sorban száz ember. Hatszázan álltak szorosan egymás mellett, és vártak. (...)

Ezen a napon minket jelölt ki Seifert, Danielt és engem. nom meg persze fritzet és egy más német elvtársat, Gluckert, hogy szűrjük meg a lengyelországi táborok hazszáezer túlélőjét. (...) De hogy a túlélő zsidók közül legalább néhányat megmenthessünk, vagyis a táborban tartsuk őket – ahol jobban voltak a túlélés feltételei, de még az élet, sőt a halál is jobb volt, mint azokban a külső táborokban, ahová általában szállították őket -, a nemzetközi földalatti szervezet úgy határozott, hogy összeállítja azoknak a szakmunkásoknak a listáját, akik a buchenwaldi termelékenység szempontjából fontosak lehetnek. (...)

Ott ültünk tehát a hosszú asztal mögött, és bevezették a lengyelországi túlélőinek első tizenötös csoportját.

A toldaléképület kinyílt, a tizenöt túlélő – eleven holttestek – belépett. (...)

A kopogó facipők zajától kísért rövid kavarodás után lengyelországi táborok tizenöt túlélője felsorakozott előttünk, a bokáját összecsattintva valami vigyázzállás-félét produkált, majd egy hirtelen, merev mozdulattal a hitleri köszöntésre emelte a karját.

Csönd támadt.

Nem mertem Danielre nézni, és Daniel se mert rám nézni. (...)

A lengyelországi táborokból érkezett első két zsidó, akit nyilvántartásba vettem, magyar volt. Nem vettem fel őket a szakmunkások listájára. Először is szücsök voltak mind a ketten. Másodszor pedig láthatólag nem volt semmi esélyük a túlélésre, ha a táborban maradnak, akkor sem. Már az is csoda volt, hogy meg tudtak állni a lábukon, kimerült testük és reszketeg szellemük végső, makacs és reménytelen erőfeszítésével. Hatalmasra tágult szemükre már rávetült a halál elhessenthetetlen árnya. (...)

Ezt sohasem fogod elfelejteni. A végső pillanatig emlékezni fogsz a czestochowai zsidókra, amint ott állnak, szoborra dermedten, s emberfeletti erőfeszítéssel a hitleri köszöntésre emelik karjukat. Most váltak igazán zsidókká, illetve éppen ellenkezőleg: anti-zsidókká, s tökéletesen igazodtak ahhoz a képhez, amit az antiszemita alkottak róluk. Ez a kép a zsidókat nyomorult, embereknek mutatja, akik olyannyira semmibe vehetők, hogy akár ki is irthatók. Egy másik, alattomosabb antiszemita felfogás szerint, amely látszólag nem is antiszemita, a zsidók örökös áldozatok – jóízűen lehet sajnálkozni kiirtásuk fölött.

V.Fahidi Éva: Anima Rerum – A dolgok lelke

(részletek)

Mindannyian elvesztettük normális testsúlyunk mintegy egyharmadát 1945 márciusára. Az éhezést, szomjazást nem lehet megszokni (hacsak úgy nem, mint a szegény ember számára – mire megszokta, megdöglött). Auschwitzban talán a szomjazás volt a legszörnyűbb. Allendorfban nem kellett szomjazni, volt helyette más.

Az éhezésnek fázisai vannak, az egyik szörnyű, a másik még szörnyűbb.

Mikor az ember még ember formájú és nagyon éhes, állandóan ételekre gondol. Auschwitzban, és eleinte Allendorfban is, folyvást főztünk.

Nem volt olyan recept a világon, ami eszünkbe ne jutott volna.

Ha az ember üres gyomorral folyton ételekre gondol, fizikai fájdalmat érez.

A következő fázisban, kímélni akarván magunkat, elhatároztuk, hogy nem főzünk, kulturális életet élünk. Egyébként önmentő tevékenységeink közül ez volt az egyik leghatásosabb. Színházba, moziba, koncertre jártunk. A megvalósítás ugyan egyformán történt, a szereplők, a statiszták, színidirektorok és mozigépezsek sem változtak, készlet híján minden belőlünk tellett ki, de nem untuk meg. Mondtunk egy filmcímet.

Elkezdtek mesélni a filmet, és a végén összeállt. Mondtunk egy színdarabcímet, a színdarabot is addig mondtuk, amíg a végére nem értünk.

Ha koncerten voltunk, énekeltük, amit hallani akartunk, Beethoven-, Schubert-, Mozart- stb. szimfóniák és szonáták fő- és melléktémáit, mindenféle operák áriáit; mondtunk egy könyvcímet, és felmondtuk a

könyvet, verseket szavaltunk..., és egy óra multán főztünk.

A harmadik fázis a legkevésbé fájdalmas. Mert egyszer csak minden halkabb, halványabb, jellegtelenebb lesz, minden szép csendben visszahúzódik, ingatag és sejtelmes lesz, és legfőképpen *érdektelen*. Nagyon megijedtem, mikor erre a pontra értem, és elhatároztam, hogy nem hagyom magam! Attól félttem, elfelejtem, ki vagyok. Reggel, mikor az irtóztató los! los! ordításra felébredtem (ma is, ha felébredzenek, szívdobogással a lágerben ébredek), elmondtam a nevemet, az otthoni lakáscímemet, és kerestem valamit a fejemben: egy verset, egy dallamot, amelyre muszáj volt emlékezni, és kitámolyogtam az Appelre. Akármilyen idő volt, hajnalban ott álltunk az Appelplatzon, a pokrócunkat nem volt szabad magunkra csavarni. Lehetetlen volt elkerülni a gondolatokat. Hogy kerülök én ide? Mit vétettem? És miért pont én? Ki a felelős? Ott állva, ruhafoszlányokban, esőben, hóban, fagyban, kilencszázkilencven társam között, akik éppen úgy fáztak, éppen olyan éhesek voltak, éppen annyira megerőltető fizikai munkát végeztek, mint én, olyan magányos voltam, mint a legmélyebb kút fenekén a pokol utolsó bugyrában. És a kilencszázkilencvenkilenc társam éppen úgy...

Ha a fizikai szenvedést rangsorolni lehet, mindenkinek más volt a legszörnyűbb. Volt, akinek az éhezés. Nekem a fázás. Gyermekkoromban is utáltam a hideget, soha meg nem tanultam síelni, nem is vágytam rá. Korcsolyázni kellett, mert kivittek a jégpályára és megtanítottak korcsolyázni, de nem szerettem. Akármit adtak rám, kezem, lábam kihűlt, olyan lett, mint a jégcsap, kifehéredett és le akart törni. Akkor csak az segített, hogy hazarohantam, és bedugtak egy kád jó meleg vízbe.

Allendorfbba augusztusban érkeztünk, egy szál szürke vászonruhában, egy szál fejkendővel a kopasz fejünkön. Lábbeli gyanánt kaptunk egy pár faklumpát. Lágerünk gondoskodó vezetősége figyelt arra, hogy ne kelljen értékes időnket gardróbunk rendben tartására elfecsérelnünk. A gyárban overallban dolgoztunk.

Az idő előrehaladtával ős, majd tél lett. Valamikor október táján felébredt lágerünk vezetősége és meleg ruhát igényelt nekünk Auschwitzból, kaptunk is. Úgyis mint teljes téli meleg fehérnemű, meleg ruha és lábbeli – kaptunk egy, azaz egy darab kabátot. A legújabb Häftling-divat szerint minden kabát hátában volt egy másik kabátból kivágott csík.

Nők voltunk, mindig is szerettük a divatot követni. Tehát flanc az már volt, de a kabátok nem télikabátok voltak, hanem olyanok, amilyenek. Az enyém egy kis bakfisé lehetett eredetileg, aki volt vagy százötvenöt centiméter magas. Neki nagyon jól állhatott a zöld spriccelt szövetű átmeneti kabátka. Még a színem is a zöld. Mi az auschwitzi divathóbortot követtük, tehát volt a kabát háta közepében egy vörös csík. Mellesleg én húsz centiméterrel voltam hosszabb, mint a kabátom. Ezt a különbséget töltötte ki a kabátból kilógó csupasz karom és lábam.

1944–45 tele is olyan volt, mint minden tél: hideg. Nem is kellett átlagon felül hidegnek lenni. Mert cipő, harisnya, meleg fehérnemű, meleg ruha, meleg kabát, sapka kesztyű, sál és minden, civilizált helyeken télen használatos ruhanemű nélkül még mínuszt sem kellett mutatni a hőmérőnek ahhoz, hogy fázzam.

Akármilyen téli időben, esőben, fagyban, hóban: faklumpában – pucér lábbal, kékelő lábszárral, egy szál vászonruhában és kabátnak csúfolt lipityánkában (ezt a szlovák népviseleti inget otthon akkor emlegettünk, ha valaki nyakócon volt felöltözve) – csúszkáltunk a kőkeményre fagyott úton naponta kétszer a gyárba és vissza. Hogy teljes legyen a kép, nemcsak a csupaszból lábam, de a pucér szederjes karom is kilógott.

Mindennél szörnyűbb volt a barakk és az éjszaka. A barakkban ugyan volt egy kályha, de csak dekorációs célzattal, inkább mézesmadzagnak. Mert tüzelő nem volt, fa és szén helyett használhattuk saját leheletünket és testünk melegét. Ezzel aztán sokra mentünk a szigeteletlen fabarakkban, nem volt számottevő különbség a külső és belső hőmérséklet között. Mikor az ember keze, lába eléri az előbb említett jégcsap állapotot, és sehol nincs a közelben egy kád meleg víz, aludni akar, mert megdöglik a fáradságtól, egész nap cipelte a gránátot, hazavánszorgott a fagyott úton, enni nem kapott annyit, hogy a kalória melegítené, akkor rájön a reszketés. Reszket a hidegtől, meg mindentől, belülről kifelé reszket, elállíthatatlanul, reszket vele az emeletes priccs.

Emeletes priccsünkön Anikó aludt lent, én felette. És amikor rám jött az elállíthatatlan reszketés, lemásztam Anikóhoz, ölelgetett, melengetett, dörzsölgetett, ütögette a hátamat, nyugtatgatott. Hiába volt rajtunk mindkettőnk hajszálvékony, bűdös takarója, nekem meg még Anikó külön test- és lélekmelege, jó időbe tellett, amíg meg tudott nyugtatni és megállította a reszketésemet. Anikót úgy szeretem hívni, hogy „a másik felem”. Az evakuálásnál elszakadtunk egymástól. Évekig nem tudtam róla, azt sem, hogy Amerikában férjhez ment, hiába láttam az asszonynevét a névsorban, amikor 1990-ben a találkozás hetét szerveztük Allendorfban. A megnyitó előtt, amikor a világ minden tájáról összeszedve találkoztunk háromszázharmincan, egyszerre csak ott álltunk Anikóval egymással szemben. Leírhatatlan volt az örömünk. Az igazsághoz tartozik, hogy szobatársaink közül az öt Gärtner lányból voltak olyanok, akik „Aussenkommandóban”, külső munkaterületen, vagyis nem bent a gyárban dolgoztak. Ez ugyan valamivel kevesebb mérgezés jelentette, mert ők a gyáron kívül planíroztak, de verte őket hol az eső, hol a hó, sütötte a nap, csákányozták a fagyott földet, követ cipeltek, stb. Hozzájutottak azonban egy kis eltűzelhető gallyhoz, papírhoz, sőt még gyufát is szereztek. Az ő jóvoltukból volt időnként fűtés. De mégsem ez volt a jellemző.

Ha az ember nem kap elég kalóriát, annyit sem, amennyivel saját normális testsúlyát fenn tudja tartani, emellett viszont teljesíthetetlen fizikai követelményeknek kell eleget tennie, nemcsak fizikai, de lelki sérüléseket is szenved. Rettenetesen nehéz megtartania önmagát. Mivel tetőtől talpig szenved, az a kicsi, ami maradt belőle, olyan terhes és súlyos, akár egy feketelyuk, alig bírja elcipelni.

Anikóval, mivel ritkán találkozunk, folyton emlékezünk.

Van egy történetünk, amelyet mindig elmesélünk egymásnak. Egész biztosan tudom, hogy egy rettenetes téli napon, amikor hideg és sötét volt, és én olyan fáradt és enervált voltam, hogy nem akartam felkelni, nem akartam kimenni az Appelplatzra Appelt állni, Anikó ott állt az ágyam mellett és mesélt nekem. Azt mesélte, hogy holnap vége a háborúnak,

holnapután hazamegyünk, otthon minden változatlan, a szüleim és Gilike vár, és ha másért nem, az ő kedvükért ki kell mennem az Appelplatzra, nem tehetem meg *velük*, hogy nem megyek ki. Addig mesélt, míg ott találtam magam... Anikó egészen biztosan emlékszik rá, hogy, ahogy ő mondja, megmentettem az életét. Mert nem kimenni az Appelre, azonos volt az öngyilkossággal. Anikó szerint ő nem akart felkelni, olyan gyenge és erőtlén volt, hogy nem volt képes megmozdulni. De én addig meséltem neki, amíg kint nem voltunk az Appelplatzon. És ezt a napot is túléljük. Ki mondja meg, mi az igazság? Egyik kedves könyvemben, A Pingvinek szigetében Anatole France azt írja, hogy kétszáz év távlat kell ahhoz, hogy igazán tudni lehessen, mi történt. Lehet, hogy igaza van, ha okmányokban megtalálható, amit keres. A mi történetünk hogyan igaz? Valószínű, hogy mindkét verzió igaz. Van Anikóval egy különleges kaddisunk, amelyet minden alkalommal elmondunk, amikor találkozunk. Kimondjuk mindenkinek a nevét, akire emlékszünk. Magunk elé képzeljük Debrecen utcáit, és házról házra megyünk, megkeressük a hajdan élőket úgy, ahogy emlékszünk rájuk. Öngyógyító módszereinkhez tartozott, hogy fenntartottuk egymásban a reményt, lesz belőlünk valaki. Arról beszéltünk egymásnak, mit tanulunk majd, ha innen elkerülünk, ezt nagyon komolyan vettük és hittünk benne. Óriási dolog volt, hogy tudtunk előretekinteni és célokat kijelölni magunknak. Lili, és persze Klári is, tanulni akart, Klári előtt a középiskola, Lili előtt felsőfokú képzés képe lebegett, ez utóbbiban mindketten részesültek. Klári rovatvezető lett a Magyar Rádiónál, Lili főtanácsosként ment nyugdíjba a Statisztikai Hivatalból. Ha tudtuk volna Allendorfból!!!

Anikó sokoldalú tehetség volt, bármi lehetett még belőle, de leginkább a képzőművészet vonzotta. Allendorfból is agyagozgatott, nekem születésnapomra a gránát szájúregperselyéből kilopott gyertyából zongorát gyúrt. A civil életben később nagyszerű szobrász lett belőle. Figyelemelterelő, igen szórakoztató elfoglaltságot találtunk magunknak a színelőadásokban. Auschwitzban zenekar volt, minden reggel, minden este eljátszották Fučík, neve után cseh zeneszerző „Az atléták bevonulása a cirkuszba” című indulóját, amire azok, akik munkát végeztek Auschwitzban, ki- és bevonultak lágereikbe. A zene áthallatszott a mi lágereinkbe is. Nekünk Allendorfból legfőképpen leleményünk volt, meg szerencsére játékkedvünk.

Az első színelőadást mégsem mi, hanem Brodt Erzsike és csapata szervezte. Rögtön az elején, amikor még nagyon közel volt hozzánk Auschwitz (ez többnyire még ma is így van), a Hauptscharführer nemes versenyt hirdetett, a nép felvidítésére. Elő lehetett adni valami szívderítőt.

Brodt Erzsike a Revírből szerzett papírból puffos ujjú fehér blúzt rögtönöztek, a fejkendőikből pruszlikot kötöttek a keblükre. A pokrócukból kihúzták a szegést szolgáló cérnát, valahonnan kunyeráltak egy kincset érő varrótűt, törülközőikből bokorugrós szoknyát varázsoltak, melyeken a dekorációt a sűrűn felvarrt falevelek képezték. Keblükre és néhány centis hajukba a mindenütt megtalálható és kipusztíthatatlan pitypang sárga virágocskáját tűzték, és ropták, ropták a táncot, öröm volt nézni. Még énekeltek is hozzá:

Zsupp a házunk teteje, teteje, rászállott a cinege, cinege,

Hess le róla cinege, cinege, beszakad a teteje, teteje.

Ha beszakad mi lesz vélünk sárgalábú cinege, cinege,

Hess le róla cinege, cinege, be ne szakadjon a teteje, teteje.

Meg is nyerték a lágerparancsnok nemes díját: egy vödör marmeládét, a hozzá járó tíz margarinnal.

Brodth Erzsi még egy produkcióban szerepelt: apacs táncot lejtett. A hozzá szükséges cigarettát az első sorban trónoló Hauptscharführertől kérte.

A cigaretta kellékként szolgált, a következő három napban pedig egy-egy tál levest lehetett érte kapni a konyhasoktól.

Anikóval egyetemben nagyon komolyan vettük a színházat; a világot jelentő deszkák az ebédlőben foglaltak helyet. Előadtuk Shakespeare Antonius és Kleopátráját, két személyre átírva, korszerű

toalettekben, melyek cementes zsákból, színes spárgából, drótból és hasonló nemes selyemből, bársonyból készültek. Boccherini menüettjére menüettet táncoltunk, a zenekar zümmögő kórusból állt, nemcsak Puccini tudott ilyet, mi is. És ehhez is stílszerű mezt öltöttünk.

Nekem még népdalkórusom is volt, ott folyt el a kispilicsi faluvégi kanális...

Előadtuk Hófehérkét a hét törpével. A legmagasabb hét lány volt a hét törpe. Hófehérke pedig Gabi, mindenki Gabija, hivatásos dizőz (így mondták elegánsan). Valóban kellemes bűgő hangja volt – Karády Katalin volt akkor minden dizőzök modellje –, és énekével sokszor tette elviselhetővé az életünket. Hét törpe gyanánt versikéket mondtunk, ócsároltuk a németeket, rajtuk kívül mindenki röhögött, nekik a tolmács azt mondta, lefordíthatatlan szójáték. Egy sem akadt közülünk, aki felvilágosította volna a németeket, hogy őket gúnyoljuk.

Az előadásokkal sokat el lehetett bibelődni, ez is terápiaként hatott.

Mert: ki kellett találni, mit adunk elő. Át kellett szabni a szöveget, a személyek számát, mindent a lehetőségek szerint. Meg kellett tervezni, és nem utolsósorban kivitelezni is kellett a drága kosztümöket, a darabokat meg kellett rendezni, műsort kellett készíteni, stb.

Egy ilyen helyen, mint a láger, még nők között is elszabadulnak a közönséges indulatok. Hiába voltam olyan sokat tanyán – azt például, hogy „hozd ide a bikacsökömet”, gondolkodás nélkül teljesítettük nagyapánknak, tudva pontosan, hogy milyen alkatrésze van szó. Nem is ez

hiányzott a műveltségemből, hanem mindennek az egyértelmű, közönséges szóval való megnevezése. E tekintetben utolérhetetlenül gazdag szókincsre tettem szert a lágerben. De egy kicsit jiddisül is megtanultam.

Gabinak – „Hófehérkének” – volt egyféle tekintélye a nők között, eredeti egyéniség volt. Mindenesetre volt némi tapasztalata emberismeretből.

Anikó, én, az öt Gärtner lány és kilenc további asszony/lány a legkisebb szobában laktunk, összesen tizenhatan, nyolc emeletes priccsen

Gabi kinevezte szobánkat az úri kislányok szobájának, nem volt ebben semmi pejoratív szándék, és védnökséget vállalt felettünk, ő is

a mi kis szobánkban lakott. Igyekezett megkímélni bennünket az egyértelműségektől, vidítgatott bennünket, anyáskodott felettünk, nagyon

szerettük. Amikor felszabadultunk – a szög mindig kibúvik a zsákból – megnyitotta irodáját, ahogy mondta, mi továbbra is szerettük. Óriási

csalódás volt, hogy amikor visszajöttünk Magyarországra, senkit nem ismert meg, senkivel nem állt szóba közlünk. Mégis, sok szeretettel gondolok rá, és sajnálom, hogy eltűnt a szemem elől.

Ideális társaim voltak a velem egy szobában élő Gärtner testvérek, öten, egy állandó ötös sor. Erzsike, Ica, Klári, Adél, Kati. Közülük ketten, Erzsike és Ica már férjes asszonyok voltak. Nagyon összetartottak ők öten, példát mutattak, soha nem veszekedtek. Bármily hihetetlen, mi tizenhatan a saját kis szobánkban, mi sem veszekedtünk soha. Nők között ez ritkaságszámba ment. Rá voltunk utalva egymásra, nagyon igyekeztünk egymáshoz alkalmazkodni.

Mi öten – az én ötös sorom – nemcsak szerettük, de tiszteltük is a Gärtner lányokat, mert nagyon segítőkészek voltak, igazi nagylányok, volt fogalmuk az életről. Mindnyájuknak volt szakmája – tudtak varrni, Ica meg fényképész volt. Tőlük hallottam először a cionizmusról, lelkes cionisták voltak mindannyian, azt a szót, hogy alia, szintén tőlük hallottam először. Ki is mentek felszabadulás után Izraelbe, egy híján, Ica Amerikába. Ők voltak a nagycsaládom. Ma is úgy érzem.

Felhasznált irodalom:

ⁱ **Sidra Ezrahi:** Auschwitz ábrázolásmódja, in MésJ. 2003/1

ⁱⁱ **Dina Wardi:** Emlékmécsesek. EX-Libris Kiadó, 1995

ⁱⁱⁱ Az alábbi művekből olvashatnak részleteket:

Bruno Bettelheim: Egyéni és tömegviselkedés szélsőséges helyzetekben. In: A végső határ. Európa, 1990;

Primo Levi: Akik odavesztek és akik megmenekültek, Európa, 1994;

Tadeusz Borowski: És emberek vonultak mindkét úton. In: Kővilág, Európa, 1971;

Jorge Semprun: De szép vasárnap! Európa, 1992.; Fahidi Éva: Anima Rerum – A dolgok lelke, Tudomány Kiadó, 2005

^{iv} Id. még: **Bruck Edith:** Ki téged úgy szeret, Európa, 1964.;

Magyar Judit Isaacson: Köszönet az életért, Novella, 2007)

^v Muselmann"-nak hívták -- nem tudom milyen okból -- a régi táborlakók a gyöngé, éhletetlen, szelektálni való foglyokat. (a szerző – B.B. - megjegyzése).